

مقاله پژوهشی

نقش آئینی گلنار- گل انار در هنر و فرهنگ ایران

وحید رفیعی دهاقانی^{۱*}، شهره جوادی^۲

۱. دانشجوی کارشناس ارشد معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

۲. استادیار گروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

چکیده

گل انار یا گلنار در شعر و ادب فارسی به دلیل رنگ سرخ و درخشان خود نمایانگر زیبایی، باروری، جاودانگی و عشق است. و محبوب‌ترین گل و پرکاربردترین در هنر ایرانی است. شاعران ایرانی از این نماد برای توصیف احساسات عمیق و مفاهیم مختلف استفاده کرده‌اند. به‌عنوان مثال، سرخی دانه‌های انار به لب‌های معشوقه تشبیه شده و در بسیاری از اشعار نمادی از عشق و زیبایی است. در ادبیات فارسی، انار میوه‌ای بهشتی و ادیان الهی به وجود انار در بهشت اشاره شده است. همچنین، ائمه معصومین به خوردن این میوه مقدس اشاره کرده‌اند. در شواهد باستان‌شناسی نقش انار در سفال‌های هزاره سوم و چهارم پیش از میلاد است. اولین نقش مایه‌های تزئینی در دوره اشکانی و بنای قلعه یزدگرد و نمونه‌های دیگر در تزئینات گچ‌بری ساسانی (کیش، نظام آباد، تیسفون و...) رویت شده است. این نقش در دوران ساسانی و اسلامی نمادی مهم محسوب شده که در کاشی‌کاری و سایر تزئینات و نقش‌قالی استفاده شده، به‌عنوان مثال، در نقش برجسته تخت جمشید، شاهنشاه هخامنشی گلناری با دو غنچه در دست دارد که نماد صلح و دوستی و مظهر اناهی‌تا یزد بانوی باروری و برکت است که حاکی اهمیت گلنار در باور ایرانیان باستان است.

واژگان کلیدی: گلنار، ساسانی، فرهنگ و آیین، ادب پارسی، نقش‌قالی، نقش برجسته.

مقدمه

گل اناری یکی از نقش‌مایه‌های شناخته‌شده در هنر ایران به شمار می‌رود که به ویژه در آثار دوران اسلامی به چشم می‌خورد. تنوع شکلی و حضور مداوم این طرح باعث شده که خاستگاه و سیر تحول آن توجه و بررسی قرار گیرد. نقش گل و میوه انار، با ریشه‌های عمیق در تاریخ و فرهنگ ایران، یکی از محبوب‌ترین و پرکاربردترین نقوش در هنر ایرانی اسلامی است. این نقش زیبا و نمادین از زمان قدیم در آثار هنری مختلف مانند: فرش، کاشی، پارچه و جواهرات استفاده شده و اولین نمونه‌های استفاده از آن در تزئینات، گچ‌بری و سفالینه‌های دوران پیش از تاریخ ایران است. ایران در سده‌های نخست، تحت لوای حکومتی درآمد که میراث بر سنت‌های هنری میان رودان بود زیرا هخامنشیان وارث فرهنگ و تمدن آشور شده و آنچه خود نیز بنا کرده‌اند معماری و هنری ترکیبی

بود. در نقش‌مایه‌های این دوره و پس از آن دوران ساسانی، از نماد انار مقدس استفاده شده و در زمان اسلامی هم انار میوه بهشتی خوانده شده است. طرح‌واره انار همراه با نقش‌هایی از کاج یا سرو در میان دو بال بزرگ پرنده یا برگ‌های کنگره‌دار، ساسانی به زیبایی جلوه‌گر شده‌اند. نقش‌مایه انار همواره، به‌عنوان نمادی از باروری، زندگی و فراوانی، نماد بی‌مرگی، و حاصلخیزی مورد احترام بوده است. انار از قدیمی‌ترین میوه‌های شناخته شده بشر است که در آغاز عصر کشاورزی به صورت وحشی می‌رویده و از اولین میوه‌های کشت شده به دست بشر به شمار می‌آید. در فرهنگ باستانی ایران نیز بر سر سفره نورو و مهرگان چند شاخه از درخت بید، زیتون و انار می‌نهادند. در قرآن کریم واژه «رمان» دوبار در سوره انعام، آیه ۱۹۹ و ۱۴۱ و یکبار در سوره الرحمن، آیه ۶۸ به مثابه میوه بهشتی آمده است. نقش گل و میوه انار در دوره‌های مختلف اسلامی از جمله: سلجوقی، ایلخانی و صفوی در پوشش مساجد، کاخ و بناهای تاریخی استفاده شده است.

از جمله نوآوری‌ها، تراکم نقوش، جزئیات پیچیده، و استفاده از نقش‌مایه‌های تازه‌ای همچون گل تاتوره در تزئینات مسجد سیمره دیده می‌شود. این مطالعه نشان‌دهنده ارتباط قوی بین معماری و هنر ساسانی و دوران اولیه اسلامی است. درویشی و نریمانی (Darvishi & Narimani, 2022)، پژوهش خود با عنوان «نقش نمادین گل لاله و گل انار در کاشی کاری ایران و ترکیه عثمانی» منتشر کردند. مطالعات این پژوهش نشان می‌دهد که نقوش گل انار و لاله به‌عنوان نمادهای مهم در هنر و فرهنگ ایران و ترکیه عثمانی توجه شده‌اند. گل انار از کهن‌ترین نمادهای فرهنگ ایرانی است که به باورهای اساطیری نظیر آناهیتا، الهه زایش و برکت مرتبط است. نقش این گل در تزئینات معماری و سایر تزئینات ایرانی از دوران هخامنشی تا دوران اسلامی حضور مستمر داشته است. این نقش نماد باروری، جاودانگی و شکوفایی را تجسم می‌کند. در مقابل، لاله به‌عنوان یکی از نمادهای محبوب عثمانی، نقش برجسته‌ای در تزئینات هنری عثمانی‌ها دارد.

انار در آیین و باورها

در متون دینی ایران باستان، علی‌رغم این که در کتاب اوستا نامی از این میوه نیامده، اما در متون پهلوی و از جمله بندهشن، چندین بار به واژه انار اشاره شده و در فرگرد ۲۷، از میوه‌های خوب قلمداد شده است. در آتشکده‌ها چند درخت انار می‌کاشتند و در مراسم آیینی شاخه‌هایشان را (ترکه انار یا برس) به دست می‌گرفتند. آیینی که تا به امروز امتداد یافته به‌طوری که هنوز هم تک درخت انار در جوار امامزاده‌ها و بر فراز تپه مقدس رویت می‌شود و مردم به آن دخیل می‌بندند (باحقی، ۱۳۸۶، ۱۶۶). «ناربالا» نام اصیل فارسی و از مهمترین سمبل‌های ایرانیان، در لغت به معنای گل درخت انار و نام یکی از ملکه‌های زیبا و مهربان ایرانی و همسر داریوش کبیر است که در کتیبه، سنگ برجسته و مجسمه‌ها خوانده شده است. با کمی دقت در مجسمه‌ها و نقش برجسته‌هایی که از داریوش کبیر برجا مانده، ناربالا-گل انار در دستان شاه و ولیعهد مشاهده می‌شود (تصویر ۶). انار در دین زرتشت مقدس بوده و زرتشتیان از آن در مناسک دینی خود بهره می‌برده‌اند. هم‌اکنون کردهای یارسان در مراسم مذهبی خود از این میوه استفاده می‌کنند (Ahangari & Hoseini, 2021). در فرهنگ ایرانی، انار مفهومی مونث بوده و به‌عنوان رمز و نشانه جاودانگی و باروری، به آناهیتا ایزدبانوی آب‌های پاک و مظهر، زایش و فراوانی منسوب است. در آیین مزدیسنا انار یکی از درختان مقدس به شمار می‌رود و زرتشتیان شاخه و میوه آن را در آیین‌ها و مراسم مذهبی در دست می‌گیرند. با توجه به موارد ذکر شده می‌توان به رابطه انار با فضاهای

همچنین، قطعه‌ای کاشی از ری باستان در موزه متروپولیتن نیویورک به شماره ۲۰۱۲۰۱۰۶، نقش انار را در آستانه ظهور سلجوقیان نشان می‌دهد (کشمیری، ۱۳۹۴، ۱۸). درخت انار از مقدس‌ترین و مشهورترین درختان و دارای مفهومی جهانی است، با این وجود توجه به آن در هنر و معماری، از سرزمین ایران برخاسته و جایگاه والای آن تا امروز در میان ایرانیان حفظ شده است. درخت انار با شاخه‌های تیغ‌دار، برگ‌های سبز براق، گل‌های قرمز رنگ و میوه‌های کروی شکل است. انار از دیرباز در فرهنگ ایران جایگاهی ویژه داشته و به‌عنوان نمادی از باروری، زندگی، و تقدس شناخته شده است. در متون اوستایی و منابع زرتشتی، انار اغلب به‌عنوان میوه‌ای مقدس و پیوندی میان انسان و ایزدان تصویر شده است. همچنین، در جشن‌ها و آیین‌هایی چون شب یلدا و مهرگان، انار حضوری پررنگ داشته و نماد تجدید حیات و نور (کنایه از سرخی آتش و نور ایزدی) محسوب می‌شود (مطهری، ۱۳۹۴). برخی منشأ میوه انار را ایران و افغانستان دانسته که از این میوه به‌عنوان نمادی مقدس استفاده می‌شده و در مراسم و آیین‌های پرستش زرتشتیان نیز مورد احترام بوده است.

پیشینه پژوهش

کشمیری (۱۳۹۴)، در پژوهش خود با عنوان «بررسی پیشینه نقش گل اناری در هنر ایران از دوران باستان تا عصر سلجوقی» به بررسی خاستگاه و سیر دگرگونی نقش گل اناری در هنر ایران از دوران باستان تا عصر سلجوقی پرداخته است. نویسنده نقش گل اناری را یکی از موتیف‌های پراهمیت هنر ایران معرفی کرده که حضور آن در آثار اسلامی نیز به وضوح مشاهده می‌شود. نتیجه نهایی این پژوهش برخلاف دیدگاه آرتور پوپ است که گل اناری اسلامی (شاه عباسی) را ادامه نیلوفر نیم‌رخ باستانی می‌داند. شواهد تاریخی و تحلیل‌های ساختاری نشان می‌دهند که این نقش از نقوش نخلی سرچشمه گرفته است.

مبینی و شاکرمی (Mobini & Shakarami, 2022) پژوهش خود با عنوان «تداوم نقش مایه‌های گیاهی و هندسی ساسانی در تزئینات گچبری مسجد سیمره» به بررسی تزئینات گچبری مسجد سیمره پرداخته‌اند که از اواخر دوران اموی و اوایل عباسی باقی مانده و نشان‌دهنده تأثیر هنر گچبری ساسانی بر این بنا است. در این مسجد، نقوش گیاهی مانند برگ مو، نخل، کنگر، انار، و گل نیلوفر، و نقوش هندسی هم‌چون قاب‌های مربع و دایره‌ای، استفاده شده که ریشه در شیوه گچبری ساسانی دارند و تأکید می‌کند که تزئینات گچبری ساسانی با خلق فرم‌های نوآورانه و تنوع در نقوش، در دوره اسلامی نیز تداوم یافته است.

گاه در شاهنامه، یاقوت به دانه‌ی انار تشبیه شده است:

دو بودی به مثقال هر یک به سنگ
چو یک دانه نار بودی به رنگ

در داستان «زال و رودابه» نیز، سام در وصف او به همسرش
سیندخت می‌گوید:

به گلنار ماند همی چهر تو
ز شادی بخندد دل از مهر تو
چو نه سال بگذشت بر سر سپهر
گل زرد گشت چو گلنار چهر
چو بشنید رودابه آن گفت و گوی
برافروخت و گلنار گون کرد روی

با توجه به قدمت کلمه انار، این نقش مایه به شکل یک مفهوم، در افسانه‌های ملل مختلف راه یافته و به مثابه نشانه‌ای گره خوره با دنیای واقعیت و خیال خوانش می‌شود. دختر شاه پریان از میوه درخت انار بیرون می‌آید؛ در نمایشنامه «دختر انار» دختر طلسم شده درون درخت انار زندگی می‌کند. این افسانه که در ادبیات شفاهی ناحیه زاگرس ریشه دارد، از پیکر اسطوره جدا شده، چرا که در باورهای اساطیر نیز به پیدایش آدمی از گیاه، بارها اشاره شده است. افسانه‌ها از دیرباز، زبان گویای مردم در بیان اعتقادات و باورهای آن‌ها بوده‌اند که آرزوهای آنان را به صورت نمادین و پر رمز و راز بیان نموده‌اند. در فرهنگ ایران در این خصوص افسانه‌هایی ذکر شده‌است: افسانه «انار پری» درباره حاکمی است که با دیدن خوابی عجیب آن‌قدر گریه می‌کند تا اینکه چشم‌هایش نابینا می‌شود، یا افسانه‌هایی از جمله «انار و کولی» و «انارخاتون» و «افسانه دختران انار» نیز در همین منابع نقل شده است که همه نشان از اهمیت انار در میان مردم و جایگاه آن در باورهای عامیانه دارند.

انار در اساطیر اقوام و ملل جهان

انار از دیرباز به‌عنوان میوه‌ای مقدس در بین مردم جهان شناخته‌شده و تقدس این میوه در میان پیروان دین خدا آشکار است. در ادیان الهی وجود انار در بهشت بشارت داده شده است و ائمه معصومین (ع) و بزرگان دین، خوردن آن میوه مقدس را سفارش کرده‌اند. در مسیحیت نیز انار از تقدس خاصی برخوردار است. همچنین در آیین بودا، انار، انگور و انجیر به‌عنوان میوه‌های پربرکت نام برده می‌شود. در باورهای کهن، درختان و گیاهان یا منسوب به خدایان و الهه‌ها بودند یا زاده خون قهرمانان و خدایان. گذشتگان، انار را نماد تولید مثل و عشق می‌دانسته‌اند. طبق افسانه‌های قدیمی، این درخت از «خون اوژستیس» متولد شد و در برخی از مناطق آسیای باستان، او گاهی اوقات خدای جوان شمرده می‌شد و شخصیت مرگ ریمون نام داشت. طبق اساطیر یونانی، آفرودیت، الهه

آیینی (کلیسا، مسجد و آتشگاه) پی برد. در بسیاری از اقوام و ملل انار به‌عنوان نماد برکت در مراسم عروسی از طرف داماد به عروس هدیه می‌شود تا از برکت آن فرزندان بسیاری به بار آورد. برای مسلمانان نیز انار نماد زیبایی و خوردن آن موجب سلامتی، زیبایی و طراوت است. پیامبر اکرم (ص) به زنان باردار توصیه می‌فرمودند: اگر بچه‌های زیبا می‌خواهند، انار بخورند. درخت انار در کنار درختان زیتون، خرما و انجیر یکی از چهار درخت مقدس در باور مسلمانان است. در بسیاری از مناسک عرفان یهودی به نام «کابالا» نیز انار مورد احترام است؛ پیروان این فرقه در روزهای مذهبی، اناری را در خانه و محل کار می‌شکافند تا باروری و معیشت پر رونق را دعوت کنند. تقریباً تمام ادیان بزرگ جهان، انار را تقدیس کرده و معانی متعددی به آن نسبت داده‌اند. در اساطیر یونان باستان در داستان ربوده شدن پرسفونه توسط هادس، خدای عالم اموات، این میوه، نماد زندگی، مرگ و تولد دوباره تلقی می‌شود. درخت انار در طول سال همیشه سبز است و به نماد جاودانگی منسوب است. دانه‌های بسیار در دل میوه نشان‌دهنده برکت و فراوانی است. بسیاری از کتب مقدس به دانه انار اشاره کرده و به زیبایی انار شکفته و طعم میوه آن ادای احترام می‌کنند و آن را نماد شکوفایی و باروری می‌دانند. میوه انار در اشکال معماری معنا و ارزش ویژه‌ای دارد. در گیاه‌الغلات آمده است: «خوردن انار تداوم بخش تندرستی در طول سال است». در بسیاری از فرهنگ‌ها، انار را میوه افسانه‌ای بشر و در افسانه‌های یونان انار نماد ازدواج پایدار است که در برخی از نقاشی‌های معروف اروپایی نیز دیده می‌شود. در هنر سرامیک چینی، انار نماد باروری، فراوانی، آینده فرخنده و فرزندان زیاد و نیکواست. نظامی در خسرو و شیرین به انار اشاره دارد:

مهندس دسته پولاد تیشه

ز چوب نار تر کردی همیشه

از آن دسته برآمد شوشه نار

درختی گشت و بار آورد بسیار

(خسرو و شیرین نظامی، ۱۳۸۴، ۳۴۱)

علاوه بر موارد اشاره شده، انار در متون اساطیری - حماسی ایران نیز جایگاه ویژه‌ای دارد، چنان که در شاهنامه فردوسی رابطه انار با اسفندیار این‌گونه بیان شده است:

وز آن پس بدادش به اسفندیار

از آن یشنه خویش یک دانه نار

(شاهنامه، ۱۳۸۵، ۶۶۲)

واژه انار به صورت «نار» در شاهنامه قید شده و سرخی نوشیدنی در بیتهی از بهرام گور، به انار تشبیه شده است:

همه جویباران پُر از مشک دم

بسان گل نارو می به خم

نقش مایه در تزئینات گچ‌بری بناهای ساسانی مکشوفه در «کیش، نظام آباد، تیسفون، چال ترخان، دشت ورامین و برزقواله نیز نقش انار دیده می‌شود» (تصویر ۴) (شاهین، ۱۳۸۰). اولین شواهد استفاده از الگوی انار در ایران به دوران ماقبل تاریخ باز می‌گردد. نمونه گچ‌بری که از چال ترخان با نقش انار به دست آمده، متشکل از حاشیه تزئینی پهن و بزرگ در بالا است که توسط نواری افقی در قسمت پایین از سایر قسمت‌ها جدا شده است. این نوار صاف افقی، یک قسمت برجسته در بالای خود دارد که در آن سه ردیف نه‌تایی نیم پالمتهای بال مانند و در میان آن‌ها انارهایی بر روی میله ساقه‌ای شکل به صورت عمودی بالا آمده است (تصویر ۵) (کولابادی، ۱۳۸۸، ۱۳۹).

در دوران هخامنشی و ساسانی، انار به‌عنوان نمادی از سلطنت و قدرت همچنین فراوانی و برکت تلقی می‌شد. در بسیاری از آثار هنری این دوره، زینت الاتی مانند: آویز و گشواره از طلا و همچنین پادشاه با تاجی مزین به طرح انار به تصویر کشیده

تصویر ۱. کلاله یا تاج گل انار. عکس: وحید رفیعی دهقانی، ۱۴۰۲.

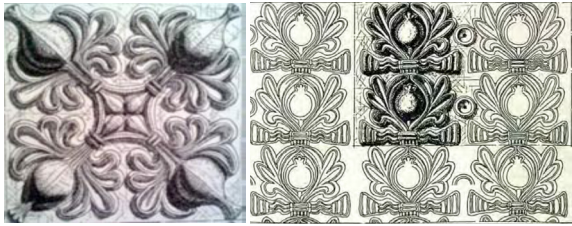

تصویر ۲. نقش میوه و گل انار یکی در میان، در گچ‌بری دیواری کاخ تیسفون، قرن ششم میلادی. مأخذ: Panjehbashi & Doolab, 2018, 26.

عشق با دستان خود و از خون دیو، درخت انار را در جزیره قبرس کاشت. این نوع رویش گیاه در اساطیر یونان یادآور گیاه «پرسیاوشان» یا «خون سیاوشان»، در اساطیر ایرانی است که فردوسی می‌گوید از خون سیاوش بر زمین پدید آمده است. به نقل از هال: «دانه‌های انار، در میان اقوام مدیترانه‌ای، خاور نزدیک، هندوستان و نقاط دورتر، به صورت یک نماد گسترده باروری و فراوانی درآمده است. انار نشانه الهه‌های یونانی، دمتر، پرسفونه و هرا بوده است. به پرسفونه قبل از عزیمت از سرزمین هادس (جهان فرودین)، یک دانه انار داده شد. انار به‌عنوان یک نمادی مسیحی موجب رستاخیز و جاودانگی بوده و از این رو عیسی در کودکی اناری در دست داشت. انار نزد عیسویان نماد عفاف هم بشمار می‌رفت» (Hall, 2001, 171). برخی نیز شکل کلاله یا تاج انار و رنگ سرخ آن را به دلیل شباهت به آتشدان همواره مورد تقدس قرار می‌دهند (تصویر ۱). همچنین سرخی انار به سرخی خورشید و تاج آن شعاع‌های خورشید را تداعی می‌کند و از این رو انار و گل سرخ انار به میترا-مهر نیز نسبت داده شده است.

«انار یک نماد تزئینی در هنر شرق است. اما میوه انار، در داخل برگ خرما مختص دوره ساسانی است و در اواخر این دوره پالمتهای شکافته شده، به صورت یک جفت بال در می‌آیند که نماد باروری و حاصلخیزی است و جنبه روحانی دارد» از گچ‌بری ساسانی می‌توان استوک‌های به دست آمده از شوش را نام برد، متشکل از دو برگ برافراشته که اناری را در بر می‌گیرند و به عقیده گریشمن، به دوره ساسانی تعلق دارند (تصویر ۲)، (Panjehbashi & Doolab, 2018, 26). نمونه‌های دیگر می‌توان برگ نخلی را مشاهده کرد که در میانش اناری دارد (تصویر ۳) هم نشینی انار و نخل، بر اهمیت و استقرار این نقش در آثار ساسانی تاکید دارد، گچ‌بری کاخ کیش (بالتروشائیتیس، ۱۳۸۷، ۷۷۳)، بقایای کاخی در میان ری و ورامین در موزه هنر متروپولیتن نیویورک (Pope & Ackerman, 2008, 172)، بخشی از تزئینات پارچه‌ای ابریشمی در موزه هنرهای تزئینی پاریس (ibid., 200) طرح شماره ۳-ق و بقایای گچ‌بری‌های کاخ ورامین که در موزه برلین نگهداری می‌شوند (Ghirshman, 1991, 189) جلوه‌هایی از انارهای ساسانی‌اند.

انار یکی از نقوش پیشا آریایی فلات ایران است که در آثار دوره‌های پادشاهی این سرزمین نیز ادامه دارد. صورت‌های گوناگون این بازنمایی افزون‌بر دوره ساسانی، در میانه‌های دوره اشکانی نیز شکل گرفت کاسه از طلا در موزه آرمیتاژ (Pope & Ackerman, 2008, 172). بررسی صورت گرفته بر روی آثار هنری در دوران تاریخی نشان داد که استفاده از نقش مایه‌های انار برای اولین بار در قلعه یزدگرد مربوط به دوره اشکانی صورت گرفته است. نمونه‌های بسیاری از این

تصویر ۳. راست: گچ‌بری‌های برجسته در کاخ کیش با ترکیب نقوش نخل سه لپی که اناری در برگرفته است. مأخذ: Pop & Ackerman. 2008, 769. چپ: اناری ساسانی، کاخ کیش دوره ساسانی. مأخذ: بالتروشانیتیس، ۱۳۸۷، ۷۷۳.

تصویر ۴. چال ترخان، لوح گچی با نقش انار. مأخذ: کولابادی، ۱۳۸۸، ۲۲۸.

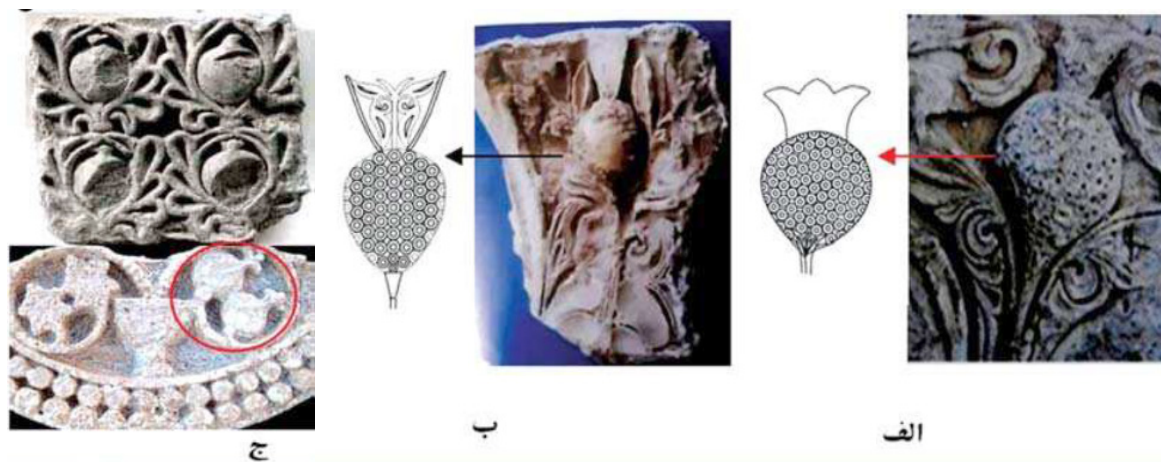
جهت محبوبیت این نوع انار در میان خانم‌ها چنین نام گذاری شده است^۴ (انار در ایران، ۱۳۷۷، ۱۸۴ به نقل از عادل زاده و پاشایی فخری، ۱۳۹۴، ۳۶۸). نوع دیگر به «پنجه عروس» شهرت دارد که به جهت شباهت رنگ قرمز حنایی آن با انگشتان خضاب شده نوعروسان چنین نام گرفته است. از انواع دیگر انار که رابطه خاصی با ادبیات تغزلی دارد، می‌توان به انار «لیلی» یا «دختر حمومی»^۵ و همچنین انار فرهاد و رمان العابدین اشاره کرد. در بیستون درخت اناری روئیده بود که آن را «انار فرهاد» می‌نامیدند (عادل زاده و پاشایی فخری، ۱۳۸۷). و نوعی انار درشت بی‌دانه (انار کیوانی) نیز بوده که امروز اثری از آن نیست (آورزمانی، مصاحبه شخصی، ۲۰ مهرماه ۱۴۰۳).

انار در دوران اسلام

پیش از اسلام نقوش گیاهی در گچ‌بری کاخ‌های ساسانی و هخامنشی دیده شده است (تصویر ۷). نقوش گیاهی انتزاعی از طبیعت به شکل واقع‌گرا ظاهر شده‌اند از قبیل نقش گل، برگ و میوه انار. در دوران اسلامی، نقوش هندسی و گیاهی در تزئینات ادامه یافت که به دلیل ممانعت نقوش انسانی و حیوانی رواج و تنوع این نقوش بیشتر شد. هم‌زیستی این نقوش در ترکیب با آیات قرآنی زینت بخش بناها شد. با ظهور

شده است که این نشان از جایگاه والای انار در باورهای مذهبی و سیاسی آن زمان دارد. بر روی گچ‌بری‌های ساسانی گل و میوه انار به صورت رئالیستی واقع‌گرا دیده می‌شود. انار با دانه‌های فراوان منسوب به اناهیتا ایزد بانوی باروری و گل انار و تاج میوه انار و رنگ سرخ آن منسوب به ایزد خورشید میترا است (تصویر ۱). در فرهنگ و باور اسلامی انار از میوه‌های بهشتی و نمادی از لذت‌های دنیوی و اخروی است. و در ادبیات عرفانی، انار نمادی از عشق الهی و زیبایی درونی انسان است. در دوران صفویه و قاجار، نقش انار در هنرهای تزئینی به اوج شکوفایی رسید که در فرش، کاشی، منسوجات و سایر هنرهای تزئینی به کار رفت. چنان که گل و میوه انار^۶ در ایران جایگاه بسیار مهم و ژرفی دارد که علاوه بر زیبایی و شکوفایی، به باورهای کهن ایرانیان مبنی بر نیایش مهر و اناهیتا باز می‌گردد (درویشی و نریمانی، ۲۲). در نقش برجسته‌ای از تخت جمشید (موزه ایران باستان تهران) داریوش بزرگ یک گل انار با دو غنچه در دست دارد. برخی باستان‌شناسان بر این باورند که این نیلوفر آبی است، در حالی که گل لوتوس گل بومی هند، چین و مصر بوده و به جهت باورها جایگاه چندانی در ایران نداشته است، ولی در هنر و فرهنگ ایرانی بعضاً از آن یاد شده است. براساس پژوهش‌های اخیر، طبق شواهد و اسناد این گل مقدس در هنر هخامنشی و ساسانی همان گل انار است که ریشه در باورهای ایرانیان داشته است. چنان‌که هاید ماری کخ، ایران‌شناس آلمانی نیز نقش کسی که بر تخت شاهی نشسته را مربوط به داریوش بزرگ دانسته و گلی را که او در این نگاره در دست دارد، «نیلوفرآبی» می‌پندارند. وی در شرح این نگاره چنین می‌نویسد: «داریوش در حالی که ولیعهدش را در کنار خویش دارد و بر تخت جلوس کرده، پاهایش را روی کرسی مخصوص نهاده، در دست راست عصایی دارد که به سمت پایین نازک می‌شود و دسته‌ای گرد در بالا دارد ...» (کیانی، ۱۳۸۳) در دست چپ شاه گل نیلوفری با دو غنچه است. (در حالی که گل انار-گلنار پارسی با دو غنچه به وضوح آشکار است) (تصویر ۶). داستان، تمثیل، چیستان و باورهای گوناگون در مورد انار و گل انار در بین مردم رواج دارد. نام‌گذاری برخی از انواع انار گاهی به علت استفاده در مراسم خاص و گاه به دلیل ظاهر آن است که از جمله آنها می‌توان به انواع زیر اشاره کرد.

سوری: سور به معنی جشن و مهمانی است و نوعی میوه انار در قدیم پیروان دین زرتشت در مراسم و جشن عروسی از آن استفاده می‌کردند. نام‌گذاری دو نوع انار مذکور، شاهدهی است بر ارتباط این میوه مقدس با دین زرتشت. انواع گونه‌های انار در ایران که نام‌گذاری خاص و جالبی دارد می‌توان به «خاتونی»، «خانمی» یا «آمنه خاتونی» اشاره کرد که به

تصویر ۵. الف و ب: دو نمونه نقش انار در گچ‌بری مسجد سیمره. مأخذ، لک‌پور، ۱۳۸۹، ۲۴۱ الی ۲۴۳. ج: گچ‌بری ساسانی، کاخ تیسفون. مأخذ: Mobini & Shakarami, 2022, 56.

تصویر ۶. نقش برجسته داریوش که در دست گل انار دارد. مأخذ: آرشو نگارنده.

اسلام فرهنگ و هنر ایران در تداوم هنر و فرهنگ غنی دوران ساسانی با پالایش (حذف آنچه با دین جدید مغایرت داشت و حفظ موارد موافق با تفکر جدید) هنر و فرهنگی نوین افزید. هنر در دوران اسلامی در دو بخش هنر درباری در کاخ‌ها و هنر در بناهای اسلامی شکل گرفت. تزئینات معماری در بناهایی مانند: مسجد و... شامل نقوش هندسی و گیاهی بود و در کاخ‌ها از نقوش انسان و حیوان نیز استفاده شده است.

نتیجه‌گیری

گل انار به‌عنوان یکی از نمادهای غنی و کهن فرهنگ ایرانی، نقشی ماندگار در هنر، آیین و باورهای مردم این سرزمین ایفا نموده است. حضور آن در متون ادبی، تزئینات معماری- گچ‌بری، کاشی کاری و سایر تزئینات از دوران باستان تا عصر اسلامی، بیانگر جایگاه ویژه این نماد در انتقال مفاهیم معنوی، اجتماعی و فرهنگی است. در باورهای آیینی، گل انار به‌عنوان نمادی از باروری، جاودانگی و صلح شناخته می‌شود که ارتباطی عمیق با ایزدان آناهیتا و مهر- نمادهای مرتبط با طبیعت، دارد. در ادبیات فارسی، این گل نمادی

تصویر ۷. گل انار در پایه ستون کاخ آپادانا شوش. عکس: وحید رفیعی دهاقانی، ۱۴۰۳.

- کریمی، مجمد یوسف. (۱۳۸۳). تاریخ هنر معماری در دوره اسلامی. انتشارات سمت.
- کشمیری، مریم. (۱۳۹۴). بررسی پیشینه نقش گل اناری در هنر ایران از دوران باستان تا عصر سلجوقی. *دوفصلنامه علمی-ترویجی پژوهش هنر*، ۵(۱۰)، ۱۱-۲۴.
- کولابادی، راحله. (۱۳۸۸). بررسی آثار منسوب به الهه آب، آناهیتا در دوره ساسانی (پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان).
- لکپور، سیمین. (۱۳۸۹). کاوش‌ها و پژوهش‌های باستانی دره شهر (سیمره). انتشارات پازینه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۴). خدمات متقابل اسلام و ایران. انتشارات صدرا.
- منتشری، مهران. (۱۳۹۷). بررسی تأثیر هنر گچبری دوران ساسانی بر تزئینات گچبری معماری قرون ۱ تا ۵ هجری. *فصلنامه علمی و تخصصی معماری سبز*، ۳(۸)، ۵۵-۶۸.
- میرحیدر، حسین. (۱۳۷۵). معارف گیاهی: کاربرد گیاهان درپیشگیری و درمان بیماری‌ها. نشر فرهنگ اسلامی.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادب فارسی. فرهنگ معاصر.
- Ahangari, B., & Hoseini, S. R. (2021). Investigating the effect of Sassanid decorative motifs on the altar decorations of Jameh Mosque of Urmia. *JRIA*, 9(3), 61-80. <https://doi.org/10.52547/jria.9.3.3>
- Darvishi, N. and Narimani, S. (2022). The Symbolic Role of Tulip and Pomegranate Flowers in the Tiling Art of Iran and Ottoman Turkey. *Journal of Art and Civilization of the Orient*, 10(35), 23-28. <https://doi.org/10.22034/jaco.2022.329920.1234>
- Ghirshman, R. (1991). *Iran; parter und sasaniden* (B. Farvoshi, Trans.). Antsharatch elemeeh ve ferahnegeeh. (Original work published 1895).
- Hall, J. (2001). *Illustrated dictionary of symbols in Eastern and Western art* (R. Behzadi, Trans.). Ferahnegeh measr. (Original work published 1917).
- Mobini, M., & Shakarami, T. (2021). Continuity of Sassanid Motifs in Stucco Decorations of Seymareh Mosque. *Negareh Journal*, 16(60), 77-95. <https://doi.org/10.22070/negareh.2020.5119.2396>
- Mobini, M., & Shakarami, T. (2022). Continuity of Sassanid Motifs in Stucco Decorations of Seymareh Mosque. *Negareh Journal*, 16(60), 77-95. <https://doi.org/10.22070/negareh.2020.5119.2396>
- Panjeh bashi, E., & Doolab, F. (2018). Study of Siraf Plant Motif in Relief Works of Sassanid Era. *Glory of Art (Jelve-y Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 9(2), 21-38. <https://doi.org/10.22051/jjh.2017.7787.1040>

مونث و به معنی زیبایی، عشق و لطافت است. گل انار از دوران باستان ایران و در هنر و ادب ایران اسلامی نقش و جایگاهی ویژه داشته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که گل انار نه تنها یک عنصر زیبایی‌شناختی، بلکه ابزاری برای انتقال مفاهیمی مانند تقدس، شادمانی و هویت ایرانی است. این نماد، از یک سو یادآور ارتباط انسان با طبیعت و از سوی دیگر بازتاب ارزش‌های جمعی و باورهای مشترک نسل‌هاست که در گستره هنر و فرهنگ ایران هم چنان زنده و معنادار باقی مانده است. گل و میوه انار نماد ایزدان ماه و خورشید یا مهر و آناهیتا است.

پی‌نوشت‌ها

۱. وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرَجُ مِنْهُ خَبًا مُمَرِّكًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُشْتَبِهٍ انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (سوره انعام، آیه ۹۹).
۲. برسم عبارت است از شاخه‌های تازه بریده انار که در دست میترا و همچنین موبدان زرتشتی ضمن خواندن دعا و نیایش دیده می‌شود.
۳. گل انار دیرزمان است که در منابع ترجمه شده به فارسی تعبیر به لوتوس و روزت شده است، که این غلط مصطلح تاکنون برجاست. در این باره چندین مقاله به چاپ رسیده متذکر شدیم که نقش مذکور گل انار مقدس و در ارتباط با آیین و باورهای ایرانی است (جوادی، مصاحبه شخصی، ۲۰ مهرماه ۱۴۰۳).
۴. از گونه‌های انار در استان‌های اصفهان و یزد است که میوه آن‌ها از زمان قدیم مورد پسند خانم‌ها بوده است.
۵. دختر حمومی نوعی انار در پیشوای ورامین است که میوه آن پوستی زیبا دارد. لطافت و قشنگی میوه موجب انتخاب این نام شده است. در شهرستان سبزوار آن را لیلی گویند.
۶. گویند چون فرهاد از شنیدن خبر فوت شیرین تیشه بر سرخود زد، دسته تیشه خون آلود شد و از کوه بر زمین افتاد و سر آن بر زمین نشست و چون تیشه از چوب انار بود، سبز شد و درخت انار ب هم رسید و انار آن را چوب باز کنند، اندرون آن سوخته و خاکستر شده باشد.

فهرست منابع

- قران کریم (مهدی الهی قمش‌های). (۱۳۸۶). مرکز چاپ و نشر قران کریم.
- بالتروشائیتس، یوردیس. (۱۳۸۷). گچ‌بری ساسانی (ترجمه نوشین دخت نفیسی). علمی و فرهنگی.
- برداران شاهرودی، اسماعیل. (۱۳۸۴). خسرو و شیرین: داستانی براساس منظومه نظامی گنجوی. نشر جرس.
- شاهین، ستاره. (۱۳۸۰). معرفی نقوش گیاهی در گچ‌بری‌ها و نقوش برجسته دوره ساسانی و تحول تداوم آن در قرون اولیه اسلامی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز).
- عادل‌زاده، پروانه و پاشایی فخری، کامران. (۱۳۹۴). بررسی انار در اساطیر و بازتاب آن در ادب فارسی. *فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، ۸(۱)، ۳۶۲-۳۷۴.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۵). شاهنامه فردوسی. شرکت انتشارات برگ نگار (برگ نگار)، شرکت نشر نقد افکار، افکار جدید.

- Pop, A. U., & Ackerman, P. (2008). *A Survey of Persian Art, from Prehistoric to the Present. Entesharat elmi ve fareangi*. (Original work published 1969).
- Pope, A. U. (2011). *A survey of Persian art, from prehistoric times to the present* (N. Daryabandri et al., Trans.). Scientific and cultural publications. (Original work published 1969).

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله
رفیعی دهاقانی، وحید و جوادی، شهره. (۱۴۰۴). نقش آئینی گلنار _ گل انار در هنر و فرهنگ ایران. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۱۳ (۴۸)، ۵۰-۵۷.

DOI: [10.22034/jaco.2025.502537.1447](https://doi.org/10.22034/jaco.2025.502537.1447)

URL: https://www.jaco-sj.com/article_221651.html?lang=en

